

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII դարում

ԳԼ. Դ.

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

I

Պատմութեան ընթացքը այժմ մեզ հարկադրում է թողնել բուն Հայաստանը և գնալ մի բուն հայերի ետևից, որոնք ընակութիւն հաստատեցին Հնդկական թերակղզու զանազան անկիւններում, վաճառականներ են դրանք, բայց մեր ազգի մտաւոր և քաղաքական պատմութեան մէջ առանձին տեղ և առանձին ուշադրութիւն գրաւելու իրաւունքն են ստացել իրանց գործերով: Ահա թէ ինչպէս:

Մենք տեսանք հայութեան երկու խոշոր մասերում սկըսուած շարժումները. արեւմուտքում—գրական, արեւելքում—քաղաքական: Մանրամասն նկարագրելով այդ երկու շարժումները, մենք ընդգծեցինք այն շատ կարևոր և բնորոշ հանգամանքը, որ դրանք չը միացան իրար հետ, մնացին առանձնացած, կղզիացած, և պարսկա-թիւրքական մշտական տահմանադրութիւն այն մեծ անջրպետն էր, որի մի կողմում գրական շարժումն էր, առանց քաղաքական գաղափարների, իսկ միւս կողմում քաղաքական շարժումն էր, առանց գրական գործունէութեան: Հարկաւոր է ուշադրութեամբ վերաբերուել այս հանգամանքին: Միևիկէ Սեբաստացին և Իսրայէլ Օրին իրար չեն ճանաչում, գրիչը և սուրը չեն միանում, թէև երկուսն էլ հաւասար չափով հարկաւոր են հայերին, իբրև քաղաքական մարմին կազմող մի համայնքի, որ արեւելեան հարցի մէջ այնքան ազդեալի ճակատագիր ունէր: Եւ այդ կղզիացումը, ինչպէս կարող ենք եզրակացնել մինչև այժմ պատմաճշներէց, իր խիստ

կնիքն է դնում երկու շարժումների վրայ էլ Գրական շարժումը, խորթ մնալով այն սկզբունքներին, որոնք քարոզում էին Հայաստանի արևելքում վառօդի միջոցով, շարունակեց հին ուղղութիւնը, ամփոփուած մնալով համարեա միմիայն կրօնական-բարոյական նեղ շրջանների մէջ, չը համապատասխանելով ազգի իրական պահանջներին, ժամանակի ոգուն և տրամադրութեան: Միև կողմից էլ քաղաքական շարժումը, չունենալով իր հետ այնպիսի հզօր գործօն, որպիսին է իրականութիւնը, չը կարողացաւ ժողովրդականութիւն ստանալ իր սահմաններից դուրս, դառնալ հանրային գաղափար, զինուորագրել մեծ մասսաներ, տարածել, լայնացնել շարժումը: Ու այդ շարժումը, ինչպէս տեսանք, ամփոփուած մնաց միայն Ղարաբաղի և Սիւնիքի լեռներում:

Այս դրութիւնը—կարելի է համարձակ պնդել—պիտի երկար շարունակուէր Հայաստանի հողի վրայ: Բայց ահա XVIII դարի երկրորդ կէսից երևան է գալիս հեռաւոր Հնդկաստանում մի փոքրածիւ հայ գաղթականութիւն, որ սկսում է կատարել արևմտեան և արևելեան հայութիւնների շարժումները միացնողի դեր: Այդ գաղթականութիւնը հասկանում է երկու կողմերի պակասութիւնները, որոնք առաջանում էին միակողմանիութիւնից և տգիտութիւնից, մի հզօր խթան է հանդիսանում՝ մտաւոր զարգացումը և քաղաքական ազատութիւնը միմեանց մօտեցնելու, միմեանց հետ եղբայրացնելու համար: Այս է ահա հնդկական գաղթականութեան ամենախոշոր երախտիքը: Նրան հետևում է, նրա պէս գործում է և մի այլ հայ գաղթականութիւն—Ռուսաստանի հայ գաղթականութիւնը: Եւ համարեա ամբողջ մի դար, XVIII-ի կէսից մինչև XIX-ի կէսը, այդ երկու հայկական հատուածների ազդեցութիւնը ահագին է եղել: Անտես ա՜նել կուլտուրական այդ մեծ ոյժը, չէ կարելի. առանց դրա հետ ծանօթանալու չէ էլ կարող լինել ամբողջաբաժ, լիակատար պատմութիւն:

Ո՞րտեղից էին Հնդկաստանի հայերը: Այս հարցը մեզ տա՜նում է Նոր-Ջուղա: Պարսից մայրաքաղաքին կպած այս վաճառականական գաղութի կատարած դերի հետ մենք ծանօթ ենք արդէն *): Ահա այդ վաճառականներից էլ գլխաւորապէս կազմուեց հնդկական գաղթականութիւնը:

Հետևելով ջուղայեցի հայերի ճակատագրին, մենք տեսանք մի զարմանալի գիծ: Դա այն է, որ այդ ընդունակ, ժիր վա-

*) ՊՀայկ. Տպ., հատ. I.

ճառականները ստեղծում են իրանց համար նախանձելի բարեկեցութիւն, բայց հէնց այդ բարեկեցութիւնն էլ դառնում է նրանց դժբախտութիւնների պատճառ։ Այդքանը բաւական չէ։ Դժբախտութիւնները չեն ոչնչացնում նրանց, այլ կարծես շատ հարկաւոր են, որպէս զի նրանք աւելի առաջագէտ, աւելի գործունեայ և հոգեկաւոր դառնան։ Քանի որ Զուղան իր հին տեղն էր, Արաքսի մերկ ու ժայռոտ ափի վրայ, նա տալիս էր անփախ, համարձակ վաճառականներ, որոնք պտտում էին աշխարհի չորս կողմում և ոսկի ու փարթամութիւն էին հաւաքում իրանց տների մէջ։ Այդ հարստութիւնն էլ պատճառ դարձաւ որ Զուղան աւերուի Շահ-Աբասի ձեռքով և փոխադրուի Պարսկաստանի սիրտը, Սպահան։ Լացով ու կակիծներով թողեց ժողովուրդը իր ընակութիւնը, և իր Արաքսի, իր ժայռոտ գետափի սիրով էր տոչորում հետաւոր, անդարձ պանդխտութեան մէջ։ Բայց նոր հայրենիքում նա դարձաւ աւելի բարեկեցիկ, աւելի փարթամ։ Նրա առևտրական ընդունակութիւնները գնահատուեցան Շահ-Աբասի կողմից։ Նրան փաղաքշում էին, նրան ամեն տեսակ արտօնութիւններ էին տալիս։ Սկսուեց ջուղայեցիների հանրային գործունէութիւնը։ Նրանք բաց են անում իրանց քսակը Հայաստանի ժողովրդի համար, հանդիսանում են մեկնեաներ, զարգացնում են իրանց մէջ ազգային կրթութիւնը, իրանց փողով, իրանց ձեռք բերած մեծ հեղինակութեամբ ազդում են հայերի մեծ մասի վրայ, դառնում են ղեկավարող, ուղղութիւն տուող իշխանաւորներ։

Բայց ջուղայեցու ճակատագիրը չը փոխուեց։ Այդ բացառիկ, ամեն կողմով նախանձելի զրութիւնը չէր կարող մշտապես լինել Պարսկաստանի պէս մի երկրում։ Որքան աճում ու զարգանում էր Զուղայի հարստութիւնը, այնքան ակներև էր դառնում, որ այդ հայ վաճառականներին սպասում է մի դառն ու վշտալի ապագայ։ Առատ ղիզւում էին հարստութիւնները վաճառականական գաղութի մէջ, փառաւոր ապարանքներ էին կառուցւում, մի-մի պալատներ, զարդարուած ոսկով ու արծաթով, գեղեցիկ նկարներով։ Այդ ապարանքներում յաճախ հիւրընկալւում էին պարսից թագաւորները, որոնք գտնում էին այդտեղ ամեն երկրաւոր բարիքների առատութիւն, արևելեան ճոխ փարթամութիւն։ Բայց իրանի տէրերը դեռ չէին նախանձւում իրանց հովանաւորութեան տակ այդքան անօրինակ բարեկեցութեան հասած գեւուորներին։

Այդպէս շարունակուեց մինչև XVII դարի վերջերը, երբ Պարսկաստանն ընկաւ, սնանկացաւ և պարսից արքունիքը կարօտողի, մուրացկանի օրին հասաւ, փոխուեց, ի հարկէ, և Զու-

դայի դրութիւնը: Դժբախտ և ապուշ Շահ-Հիւսէյնի ժամանակից Զուղան դառնում է պարսկական արքունիքի համար դեռ չը շահագործուած մի ոսկեհանք: Սպահանի կառավարիչները չէին կարող չը տեսնել իրանց աչքի առջև փռուած անպաշտպան, բայց շատ ճոխ բարեկեցութիւնը մի այնպիսի ժամանակ, երբ իրանի արեգակնափայլ վեհապետը փող չունէր իր զինեմանութիւնների, իր հարէմի, իր անթիւ մօլլաների համար: Եւ Զուղայում բարձրանում են հեծեծանքներ. այնտեղ է մտնում պարսկական հարստահարութիւնը՝ զօռով յափշտակելու, խլելու համար: Այդ օրուանից Զուղայի աւերումը միայն ժամանակի հարց էր դառնում:

Դժբախտութիւնները հէնց սկզբից հայերի ձեռքով մտցրուեցին Զուղայի մէջ: Կրօնամոլ Շահ-Հիւսէյնը, ի հարկէ, աշխատում էր որ իր երկրում ամենքը մահմեդական լինեն: Հին կրակապաշտ պարսիկների (զեաբրների) մի մասը կրօնափոխ անելուց յետոյ, նա ուշադրութիւնը հայերի վրայ դարձրեց: Չը դիմելով բռնութիւնների, նա առաջարկեց հայերին ընդունել մահմեդականութիւն: Մէջ տեղ պիտի գործէին յօժար կամքը, համոզմունքը: Անշուշտ Հիւսէյն-Շահը այստեղ ղեկավարւում էր այն համոզմունքով, որ քրիստոնէութիւնը անանկութեան է հասել, որ նա չէ կարող իսլամի վարդապետութեան պէս հաստատուն ու որոշ սկզբունքներ պաշտպանել: Այդ մտքի մէջ նրան հաստատում էին, երևի, կրօնական կատաղի կոիւնները, որոնք տեղի ունէին նրա ժամանակ Զուղայում: Ոչինչ հեղինակութիւն չէր կարող ունենալ քրիստոնէութիւնը պարսից արքունիքի առաջ, բանի որ կաթողիկ քարոզիչները և հայ վարդապետները իրար գգգոյում էին, իրար անիծում, իրար հերձուածող, կռապաշտ անուանում: Եւ այդպիսի ժամանակ ընական էր մօլլաներով չըջապատուած մի Շահի համար բաղարձակ ասել հայերին թէ կայ աւելի լաւ և բարձր կրօն և դա—իսլամն է: Համոզմունքով ազդելու համար Շահը սարքում էր կրօնական վիճաբանութիւններ վարդապետների և մօլլաների մէջ, որոնք պիտի հաստատէին թէ որ կրօնն է կատարեալ: Բայց երբ պալատական մօլլաները անկարող եղան յաղթել հայ վարդապետներին, Շահը սկսեց անցկացնել այն միտքը, որ իրան պարզապէս ցանկալի է մահմեդական տեսնել իր բոլոր հաւատարիմ հպատակներին:

Եւ իսլամը բաւական լաւ որս ունեցաւ Զուղայեցիների մէջ: Գործ էին տեսնում քաղաքական այն միջոցները, որոնք դեռ իսլամի առաջին դարերում էին մշակուած՝ մահմեդականութիւն ընդունելը ամեն կողմով ձեռնտու և շահաւէտ դարձնելու համար: Փառքի և նիւթական շահի խոստումներով կուրացած

չատ հայեր իսլամացան։ Սրանց միջոցով մօլլաները գեղեցիկ պատրուակ գտան միջամտելու հարուստ հայերի գործերի մէջ։ Ուրացողները, իրանց նախկին դաւանակիցներին կեղեքելու նպատակով, ամեն տեսակ ստոր մատնութիւնների, զրպարութիւնների էին դիմում։ Նրանք ունէին սուտ վկաների բազմութիւն, մանաւանդ զիտէին, նեղը ընկած ժամանակ, բարձրաձայն, ամբոխի և իշխանութեան առաջ, արտասանել «հաւատս հայհոյեց» խօսքերը, որոնք այնքան սարսափելի են մահմեդական աշխարհում։

Ու Զուղայի մէջ բոյն գրին սանձարձակ բռնութիւնները կառավարութիւնը, կրօնաւիժի հայերի մատնութիւնների վրայ հիմնուելով, տուգանքների էր ենթարկում հայերին, գրաւում էր նրանց հարստութիւնները։ Աւելի սարսափելի էին այդ հրամանները կատարող պաշտօնեաները։ Նրանք սոված գայլերի նման ընկնում էին այնքան չափ պատառներ ներկայացնող հայերի վրայ, մէկին երկու երեք էին առնում, չարչարում, տանջում էին իրանց զոհներին։ Հարստահարութիւնների ընդարձակ ասպարէզ դարձած Զուղան այլ ևս չէր կարող պահել իր մէջ մի վաճառականական համայնք։ Եւ նա ընկնում էր, դատարկուում։ Հալածանքները, պէտք է ասել, գեռ ընդհանուր չէին, նրանք ուղղուած էին գեռ անհատների դէմ։ Բայց այդ հանգամանքը մեծ նշանակութիւն չունէր, գլխաւորն այն էր, որ ոչ ոք ապահով չէր կարող լինել թէ կեղեքումների զոհ չի դառնայ։ ամեն ինչ ցոյց էր տալիս որ այլ ևս չէ կարելի յոյս դնել պարսից կառավարութեան վրայ։ Եւ Զուղայեցիները սկսեցին որոնել բնակութեան այլ տեղեր։ Նրանք սկսեցին գաղթել։

XVIII դարի սկզբում գաղթականութիւնը արդէն զգալի չափեր ընդունած ենք տեսնում։ 1705 թուականին Զուղայում դատարկ մնացած տների թիւը հասնում էր 159-ի *)։ Նրանց տէրերը հեռացել էին, վերադարձի մասին չէին էլ մտածում, ուստի երկուորեն բնակուեցան նրանց մէջ։ Գաղթականութիւնը բացարձակ կերպով չէր տեղի ունենում, ոչ էլ մեծ-մեծ խումբերով։ Հատ-հատ մարդիկ, ծածուկ կերպով, թողնում էին իրանց տաքացրած բոյները ու փախում էին պարսկական իրակաւնութիւնից։ Բայց նրանք ցիրուցան չէին դառնում։ վաճառականութեամբ յարմար տեղեր որոնելով, նրանք ուղեւորում էին դէպի վաճառաչան կենտրոնները։ Մեծ մասը դիմում էր դէպի հարաւ, դէպի Բուշիր, Պարսից Մոցի այդ նաւահանգիստը, իսկ այնտեղից անցնում էր Հնդկաստան։

*) «Պատմ. ն. Զուղայու հատ. I, եր. 293։

Այդ խաղաղ գաղթականութիւնը գուցէ այնքան չը փութացնէր Զուղայի քայքայումը, եթէ Շահ-Հիւսէինի անպէտք կառավարութիւնը քաղաքական տագնապների դուռ բացած չը լինէր: Զուղան Սպահանի արուարձանն էր, իսկ Սպահանը, ինչպէս գիտենք, այն գլխաւոր բնմն էր, ուր տեղի ունեցան այնքան սասանեցնող դէպքեր և յեղափոխութիւններ: Սպահանի այս վիճակը սաստկացրեց այն աղէտները, որոնք թափւում էին Զուղայի գլխին և շարունակ աւերում էին նրան:

Այստեղ շատ հետաքրքրական կը լինէր լուծել մի հարց.— ինչպէս վերաբերուեցան Զուղայեցի հայերը դէպի Իսրայէլ Օրին և նրա գործը: Բայց ցաւելով պէտք խոստովանել որ այս հարցի վերաբերմամբ չը կան որոշ վկայութիւններ և մնում է փոքր ի շատէ հաւանական ենթադրութիւններին դիմել: Անշուշտ Օրին, մասնաւոր Սպահանում եղած ժամանակը, չէր կարող անտես անել Զուղայի հարուստ, հեղինակաւոր հասարակութիւնը: Նա, երևի, յարաբերութիւններ ունէր Զուղայեցիների հետ և, հաւանական է, վայելում էր նրանց համակրութիւնը. հաւանական է որ Զուղայեցիներն էին դիւրացնում Օրին յարաբերութիւնները Ղանդահարի Գորգին-խանի հետ: Միայն այն հանգամանքը, որ Զուղայեցի վաճառական Պետրոս դի-Սարգիս Գեղանեցի այնպիսի սիրով նուիրուեց հայրենիքի ազատութեան գործին, զոհեց իր կարողութիւնն ու անձը, բաւական աչքի ընկնող ապացոյց է, որ հաստատում է թէ Զուղայեցիները անտարբեր չէին դէպի հայկական շարժումը: Գոնէ չէ կարելի ասել թէ Զուղայեցիներից ոչ ոք չէր համակրում Հայաստանի ազատութեան մտքին: Որ Զուղայեցիները մասնակից էին այն շարժման, որի նպատակն էր ջնջել պարսից իշխանութիւնը Հայաստանում, դրա մի ապացոյցն էլ այն կարող է համարուել, որ նրանց համարում էին աւղաններին Սպահան բերդներ, այսինքն պարսից իշխանութեան անկումը ցանկացող մի տարր: Թէև այդ մեղադրանքը ոչ մի հիմք չունէր, որովհետև հայերը աւղանների կողմնակից լինելու ոչ մի պաճառ չունէին, բայց ճիշտ է և այն, որ առանց կրակի ծուխ չէ լինում: Այդպիսի մի մեղադրանքը, երևի, հիմք էր գտնում այն բանի մէջ, որ Զուղայեցիները ցանկանում էին տեսնել ռուսներին տիրած Պարսկաստանի վրայ:

Այսպէս թէ այնպէս, Զուղան երկու կրակի մէջ ընկաւ, երբ Միր-Մահմուդը պաշարեց Սպահանը: Նախ քան պաշարումը Զուղայեցիները շատ էին աղաչել, որ թոյլ տան իրանց տեղափոխուել Սպահան, որովհետև Զուղան բոլորովին անպաշտպան էր, չունէր նոյն իսկ պարիսպներ: Սակայն պարսից կառավարութիւնը մերժեց այդ թախանձանքները: Պատճառներից

գլխաւորը, ի հարկէ, այն էր որ Սպահանը, չունենալով ուտելի գէշնի պաշար, չէր կարող ընդունել իր մէջ մի նոր մեծ բազմութիւն: Բայց կար և մի բնորոշ պատճառ էլ: Պարսից մեծամեծներից մէկը այսպիսի դատողութիւններ յայտնեց. աւղանները աւազակներ են, նրանք չեն եկել երկիրներ նուաճելու, այլ հարստութիւններ հաւաքելու: Թնդ նրանց լինի փարթաւ Ջուղան, գուցէ դրանով կշտանան և յետ դառնան: Եւ այդ միտքը հաւանութիւն գտաւ Շահի մօտ: Ջուղան ղոհւում էր Շահ-Հիւսէյնի փառած գահի փրկութեան համար: Բայց ջուղայեցիներից մի քանի ընտանիքներ տարուեցան Սպահան՝ իբրեւ պատանդներ: Բացի դրանից, պահանջեցին որ 300 երիտասարդ ջուղայեցիներ զինուեն և գնան Շահի պալատը պահպանելու: Վաճառականները զէնք գոքծ ածել էլ գիտէին. 300 ջուղայեցիներ, զինուած անգլիական և հօլլանդական ընտիր հրացաններով և ատրճանակներով, մօտան Սպահան, բայց տեսան որ իրանք չեն հարկաւոր պարսիկներին, այլ իրանց զէնքերը: Այդ զէնքերը խլուեցին և ջուղայեցիները վերադարձան իրանց տները: Հայ վաճառականներին այլ ևս ոչինչ չէր մնում անել, բայց միայն փակուել տներում և սարսափահար սպասել թշնամուն:

Աւղանները, առանց, ի հարկէ, որ և է դիմադրութեան հանդիպելու, գրաւեցին Ջուղան և շրջակաները: Ի՞նչ պիտի անէին հայերը: Իսկոյն հպատակութիւն յայտնել Մահմուդին, նշանակում էր ցոյց տալ անհաւատարմութիւն դէպի պարսիկները, իսկ անտես անել Մահմուդին, նշանակում էր ենթարկուել բարբարոս յաղթողի բարկութեան: Մինչդեռ ներանք տարուբերում էին այդ երկու կրակներին մէջ, անցան մի քանի օրեր. Մահմուդը ինքը կանչել տուեց հայերին և հարցրեց պատճառը, թէ ինչո՞ւ նրանք չեն գալիս յաղթողի ոտները: Հայ քալանթարը և քէթխուդաները ասացին, թէ թշնամութիւնից դրդուած չեն իրանք այդպէս արել. հայերը ստրուկներ են միայն, և նրանց համար մի և նոյն է, թէ ո՞վ կը լինի իրանց տէրը: Այդ միանգամայն ճիշտ իրողութիւնը համոզեցուցիչ էր և բռնաւորի համար, մանաւանդ որ նրա մօտիկ մարդկանցից մէկը, անշուշտ լաւ տուրք ստացած լինելով հայերից, բարեխօսի դեր էր կատարում: Եւ Մահմուդը կեանք չնորհեց ջուղայեցիներին, բայց պահանջում էր, որ նրանք իրանց արեան գինը տան: Իսկ այդ արիւնը գնահատուեց 120 հազար թուման: Այդ գումարը լացացրեց հայերին, և լաւ հասկանալով, որ ուրիշ կերպ չէ կարելի համոզել աւղանցուն, թէ այդ տուգանքը սոսկալի ծանրութիւն է նոյն իսկ Ջուղայի համար, նրանք առաջարկեցին, որ աւղանները իրանք գնան ու մտնեն տները,

վերջնեն ինչ տեսնում են: Վերջը Մահմուդը սակարկութեան դիմեց և կանգ առաւ 70 հազար թուման գումարի վրայ: *) Զուղայեցիները յանձն առան վճարել այդ գումարը: Քալանթարը Մահմուդի մարդկանց հետ ման էր գալիս տնէ տուն, որքան ոսկի, արծաթ, թանկագին քարեր և իրեր էր տեսնում, վերջնում էր: Հարցը այնքան տուգանքի քանակութեան մէջ չէր, որքան այդ տուգանքը առնելու ձևի մէջ. քսան հազար թումանի արժէք ունեցող հարստութիւնը գնահատուում էր ինն հազար թուման և այդպէս էլ հաշուի էր դնուում: Աւելացրէք դրա վրայ հայերի տներէց հանած 5000 հատ «աթլաս, ղութնի, մահուդ և շալ կապայ, 8000 չուխայ կապայ» առանց կարի, որպէս զի աւղան զինուորները շորեր կարեն իրանց համար, մեծ քանակութեամբ վերմակ, ներքնակ, բարձ, «բոլորն էլ զառ ու ղումաշ», աւելացրէք բացի դրանից և 12 հատ աղջիկներ, — և դուք մի մօտաւոր հասկացողութիւն կը կազմէք, թէ ինչ ահագին գնով Զուղայեցիները գնեցին իրանց գլխի ողջութիւնը: Թէ Զուղայեց և թէ ուրիշ տեղերից խլած այդքան գանձերը Մահմուդը ուղարկեց Դանդահար և դրանց հետ նաև 60 տուն հայեր, որոնք պիտի բնակուէին Աւղանիստանում՝ այդ երկրին իրանց խելքով և ընդունակութեամբ ծառայելու համար **):

Կարելի է ասել, որ Զուղայի մահուան դատավճիռը առաջին անգամ ստորագրողը աւղանական արշաւանքն էր: Մահմուդը այսպէս էր դատում. «Փողը հային հարկաւոր չէ. փողը հարկաւոր է աւղան զինուորին, որ կուում է. հայը պիտի ստրուկ լինի և վար ու ցանք անէ. ապա ուրեմն, փողը, հարուստ տունն ու տեղը բոլորովին աւելորդ են նրա համար»: Այդպէս էլ նա վարւում էր հայերի հետ. կեղեքել, առնել ամեն մի արժէքաւոր բան և փոխարէնը թոյլ տալ որ կաթնատու կովը ապրէ — այս էր նրան ղեկավարող միտքը: Բայց տեսէք թէ որքան սև է ստրուկի բախտը. այն հանգամանքը, որ աւղանները հայերին չէին կոտորում, տեղային պարսիկ ազգաբնակիչութեան համար մի ապացոյց էր որ աւղանները հայերի դաշնակիցներն են և հայերն են աւղաններին բերել Պարսկաստան:

Եւ հանգամանքները, հակառակի պէս, գալիս էին այս ան-

*) Պարսկական թումանը այն ժամանակներում, ինչպէս վկայում է Յակոբ Նահապիրեանը ընդ Տետրակո գրքի մէջ, հաւասար էր 20 հնդկական ռուբլի: Մի ռուբլին 50 կոպէկից աւել արժէ. հետեաբար պարսկական թումանը այն ժամանակ արժէր 10 ռուբլուց աւել: Այս հաշուով Մահմուդը Զուղայեցիներից պահանջում էր 1,200,000 ռուբլի, բայց չետոյ բաւականացաւ 700,000 ռուբլով:

**) Պետրոս Գիլանենց, «Առունկ», 1863, եր. 188.

հեթեթ զրպարտութիւնը հաստատելու: Այսպէս, երբ պարսիկ խաներից մէկը, Յրիգօն-խանը, մեծ քանակութեամբ զօրք հաւաքելով, դուրս է գալիս Մահմուդի դէմ, Փէրիայի գաւառում պարսիկները նրան համոզում են թէ բոլոր դժբախտութիւնների պատճառը հայերն են: Այդ գաւառում Շահ-Աբասի տարած գաղթականութիւնից կազմուել էին հայ գիւղեր: Յրիգօն-խանը վճռում է բնաջինջ անել չորս հատ այդ գիւղերից և մի զօրաբաժին է ուղարկում այդ նպատակով: Բայց կոտորածը տեղի չէ ունենում այս անգամ. հանդիպում են աւղան զօրքեր, որոնք փախցնում են պարսիկներին և ազատում հայ գիւղերը: Այս պատահական օգնութիւնը այլ ևս ոչինչ կասկած չէ թողնում պարսիկների մէջ. ուստի երբ նոյն Յրիգօն-խանը, օգուտ քաղելով աւղանների հեռանալուց, կրկին երևում է Փէրիայի գաւառում, նրա առաջը դուրս եկած պարսիկները օձիք պատռելով, գլուխներին մոխիր ցանելով հաւատացնում էին նրան թէ աւղանների կատարած արիւնահեղութիւնների, աւերմունքների բռն պատճառը հայերն են, որոնք բերել են նրանց պարսից երկիրը: Այս անգամ աւղան զօրքեր չը կային և Յրիգօն-խանի զօրքերը անպատիժ սրի քաշեցին չորս հայ գիւղերի բնակիչներին, իսկ սրից ազատուածներին գերի տարան: Այդ գերիներին աղատեց Մահմուդը իր մի արշաւանքի ժամանակ: Դա էլ մի նոր փաստ էր, որ գալիս էր կատարելապէս հաստատելու պարսկական այն առասպելը, թէ աւղանները հայերի բարեկամներն ու դաշնակիցներն են:

Այդ առասպելը սարսափելի աղէտներ պատճառեց մանաւանդ ջուղայեցիներին, երբ Պարսկաստանի տէրը Նադիրը դարձաւ: Ահարկու բռնաւորը իր ամբողջ կատաղութիւնը թափեց հայ վաճառականների վրայ. նրա առաջ կրկնում էին նոյն չարախօսութիւնը հայերի մասին և նա հաւատում էր զրանց կամ գոնէ շատ ձեռնտու էր համարում հաւատացողի նման երևալ: Փառասէր իշխողին հարկաւոր էին զբամական ահագին միջոցներ իր աշխարհակալական ձգտումները իրագործելու և «երկրորդ Ալեքսանդրի» փառքին վայել ճոխութիւններ ցոյց տալու համար: Ուստի նա անողորմ կերպով քամում էր ջուղայեցի վաճառականներին, դուրս էր ծծում այդ երբեմն փարթամ գաղութի վերջին հիւթերը: Նոյն իսկ Հնդկաստանից անհուն հարստութիւններով վերադառնալուց յետոյ էլ նրա աչքը ջուղայեցիների ոսկու վրայ էր: 1739 թուականից մինչև իր մահուան տարին, 1747-ը, Նադիրը ստանում էր ջուղայից տարեկան ոչ պակաս քան 10 հազար թուման. բայց եղան ժամանակներ էլ, երբ Ջուղան մի տարուայ մէջ տուեց նրան 45 հազար թուման:

Հասկանալի է որ այսօրան հարստութիւններ ժողովրդի մէջբից հանելը հեշտ չէր լինի առանց բռնութիւնների դիմելու։ Եւ Նազիրը, ինչպէս գիտենք, պատիժներ ու գազանութիւններ խնայողներից չէր մանաւանդ այն միջոցին, երբ նա ընկաւ զարհուրելի կասկածոտութեան մէջ և ամենայն հեշտութեամբ ստորագրում էր ամբողջ քաղաքներ, ամբողջ համայնքներ բնաջինջ անելու վճիռներ։ Դեռ Զուղան, անշուշտ, բախտաւորներից մէկն էր. նրան կողոպտում, մերկացնում էին, նրա մէջ սովորական էր դարձել ընակիչներին տանջելը, ամեն տեսակ բարբարոսական անգթութիւններով փող, հարստութիւն խլելը, բայց և այնպէս, գոնէ թոյլ էին տալիս ջուղայեցիներին ապրել, գոնէ կեանք էին չնորհում նրանց, անդադար հարստահարուողի, կողոպտուողի կեանք։ Սարսափահար ժողովուրդը անիծում էր «երկրորդ Ալեքսանդրին», թէև նա էր Իրանին վաղեմի փառք ու մեծութիւն տուողը։ Զուղայեցիների զգացմունքը երևում է ժողովրդական բանաստեղծ Բաղիր օղլու երգերի մէջ։ Այսպէս է սկսում այդ երգերից մէկը.

Թիւն ձԼԱ *) շուն Նազիր սարվանն վեր առեց կրակն,

Ոչ միայն երկրումս մարդ չեթող, այլ թամամ աշխարհին էրլիտ
մին մին մահակն։

Մահակն էրիտ ողջին մին մին լուծեց լուծ,

Էլ ոչ զրուց իմացաւ ոչ աշխարհ հարցուց,

Մեծ ու պստիկ ողջին խեղդեց քուացուց **):

Ի՞նչ էր մնում անել ֆէրիայի գաւառում գտնուող մի քանի հայ գիւղեր մահմեդականութիւն ընդունեցին։ Իսկ ջուղայեցիները հեռանում էին իրանց դժբախտ քաղաքից, լաւ հասկանալով որ Պարսկաստանի մէջ իրերի դրութիւնը ոչինչ լաւ ապագայ չէ խոստանում։ Եւ իրաւ, Նազիրի մահից յետոյ երկիրը մատնուեց կատարեալ անիշխանութեան. Իրանի գահը կռուածադիկ դարձաւ բազմաթիւ թեկնածուների ձեռքին. ով վրայ էր հասնում, փոքր ի շատէ աջողութեամբ գործում, նա էլ ժողովրդի տէրն էր, մանաւանդ ժողովրդի կեղեքողը։ Աւազակութիւնները սոսկալի սանձարձակութեան հասան։ Մինչև այդ Զուղան կողոպտողները պարսից Շահներն էին. այժմ դանազան աւազակ ցեղեր, ինչպէս, օրինակ, վայրենի լօսերը, խոյնալէս ձեռք էին հասցնում նրան, աւերում, թալանում։ Հեռանալու, անդարձ գաղթելու անհրաժեշտութիւնը գնալով աւելի ստիպողական էր դառնում ջուղայեցիների համար։

*) Աղարիալի թուականն է, որ սկսում է Զուղայի հիմնարկութեան օրից։

**) Պատմ. Նոր-Զուղայու, հատ. I, եր. 268.

Բայց պէտք է նկատել որ պարսից կառավարութիւնը այն-
քան լաւ էր հասկանում Ջուղայի նշանակութիւնը, որ չէր ու-
զում զրկուել նրա վաճառականներից: Գաղթականութիւնը
խստութեամբ արգելուած էր և սակայն այդ արգելքը կարող
չեղաւ կանգնեցնել գաղթականութիւնը: Հայերը տեսակ-տեսակ
միջոցներէ ելին դիմում: հարուստ ընտանիքները երուսաղէմ
ուխտ գնալու պատրուակով թոյլտուութիւն էին ստանում օրը
ցերեկով ճանապարհորդելու և այդ իրաւունքը, ի հարկէ, մեծա-
մեծ կաշառքներով էին ձեռք բերում: Իսկ շատերը պարզապէս
փախչում էին. վարձելով հմուտ ջորեպաններ, նրանք գիշերը
դուռն էին գալիս իրանց տներից, փակում էին դռները, թող-
նելով սենեակների մէջ տնային բոլոր իրերն ու կարասիները,
բանալին գցում էին կտուրը և վերցնելով իրանց հետ դրամ,
գոհարեղէն և այլ թեթև քաշ ունեցող հարստութիւններ, նըս-
տում էին ջորիների վրայ և սրարշաւ փախչում:

Մէջ տեղ փառաւոր կերպով օգտուում էր Ջուղայի քա-
լանթար Սարգիսը: Սա, 1739-ին ստանձնելով իր պաշտո-
նը և տեսնելով որ ալան-թալանի ժամանակներ են, ինքն
էլ մի կողմից հանդիսացաւ մի ընտելոր և սկսեց անխնայ
կեղեքել իր ազգակիցներին: Եթէ պէտք էր լինում արքու-
նիքի համար մի քանի հազար թուման հաւաքել, քալանթար
Սարգիսը մի հազարն էլ իր համար էր առնում: Ազահու-
թիւնը հասցնում էր նրան մատնութիւնների, որոնք լաւ
միջոց էին խանական անգթութիւններով կաշառքներ կորզելու
համար: Մի կողմից էլ այս վատ մարդն էր փութացնում ջու-
ղայեցիների գաղթականութիւնը, որ նրա համար եկամուտների
մի առատ աղբիւր էր: Բոլոր հեռացողները, մանաւանդ փախ-
չողները, պիտի նախ կաշառքներով փակէին նրա բերանը և
ապա մտածէին ճանապարհուելու մասին: Գաղթականների
զգացմունքները, դրութիւնը նկարագրելու համար բերում ենք
այստեղ կտորներ մի նամակից, որ գրել են երեք գաղթական
եղբայրներ իրանց մօրը, Բասրա քաղաքից, 1753 թուականին *).

Իրաւի որ ճշմարիտ կասէք թէ եթէ ձեզ համար լինէինք նեղութիւն
քաշում, ձեզ բոլոր փող կուտարկէինք որ խարջէք և տաք աղա Սարգիս
քալանթարին, որ ձեզ չը նեղացնէր, և մենք կը գայինք ձեզ դուրս,
որ ուրախ ապրիք: Ապա մենք էլ զրոյց ունենք ասելու, աչն է թէ մեր
պապենական, հօրենական էսչանք տարէն դատած դովաթ հանդերձ մեր
տառամունքովն երեք չորս տարումն տուինք զալմին (բռնաւորին), հէրիք
չէր որ մեր հէր էդ երկրին զովմին ֆիւրիցն, զասիցն (մտատանջութիւն)

*) Պատմ. Նոր-Ջուղայու, II, եր 296: Մենք թեթև փոփոխութիւններ
մտցրինք՝ զրոտածքը աւելի հասկանալի դարձնելու համար.

և երկիրդդ մեռաւ, մեզ եթիմ անմխիթար թողեց, էս էլ դեռ հերիք չէր, որ մարլաղէր թուրքի, վրացու անմխիթար մնացինք, էդ երկրէն փախանք, էսօր քանի տարի է Աստուծոյ ողորմութեամբն և ձեր սուրբ աղօթիւքն էսչանք հոգի քուրդի, հայի, ֆրանկի զուլուղ անելով դատեցինք տալինք մեր պարտքերն. հաստացէք ալեորուել ենք, որպէս ինձ տեսել էք, տաւն անգամ աւել եմ ալեորուել: Մին ուրախութիւն չենք տեսել և ուրախութիւն չենք արարել, ի՞նչ սրտով պիտի գանք էդ երկիրն կամ ինչ ումիղով գանք, երբ տարէն և ամսէն մին թագաւոր է նստում, և մի քանի զօվրանայ՝ զուլմն մեզանէ պակաս չէ. էս էլ մեր ազգն բոլորովին տեսնում ենք և լսում ենք որ սիրտ չունեն գան Ջուղայ. մենք ինչո՞ւ գանք, չորս հինգ տանով հօ Ջուղան աւաղ (չէն) չէ մնալու էսպէս բաներ տեսնելով և լսելով յուսահատուել ենք մնացել. և ձեր հրամանոց որ խարջուղ չենք ուղարկում և ձեր գրած բարաթները (փոխանակագիր) որ չենք ընդունում, շատ պատճառներ ունենք. որպէս առաջ արդ եմ արել, մէկ էլ արդ անեմ, տեսնում ենք որ իդուր պարտք ենք անում, ձեզ ուղարկում, բայց ձեզ չէ հասնում, ձեռներիցդ ուժով կամ յօժար կամքով խլում են և բարաթը որ գրում էք, տաւն թուման առնում, քսան էք գրում, տասին հինգն էլ տալիս էք զալումին, որ տանի քուրթի փոր կոխի, մեզ վրայ մեծութիւն ծախի...

Ձեզ ամենքիդ յայտնի է որ էդ երկիրն մեզ համար խէր չի առում. ի՞նչ եղան թաղարենց երեք օջախն, Շարիմանենց, Սալընջենց, Ջախաթունենց, Բըղղենց, Ջամալենց, Գերաքենց, Քառասանենց, Քամալենց, Խօջա-Պողոսենց, Խօջա-Շարֆուղենց, Ֆրանգսիսենց, աղա Կաուսթենց, Խօջա-Նիկողոսենց, Ջիգ-Մուքելենց, Աղա-Բարենց, Փարսաղանենց, Մեծ-Շահենց և ալ միւս օջախները, որ ձեր հրամանքն էլ, առաւել պատուելի մալլա, լաւ եւ տեղեակ, Մէկն էլ չէ մնացել, մենք հօ նրանց իօքարը չենք դառնալ, էնպէս աւաղ և մարդաշատ ու հաստատ թագաւորութեան ժամանակումն որ նրանք վիշաքան, մենք մի չորս հինգ տուն էս խարաք և անհաստատ ժամանակումն ի՞նչպէս պիտի ապրենք, նանի ջան... Մտածիր մեզ և քուրբուրիս խոճա, գնա՛ Մեհրաբ խանի ոտներն ընկիր, պապէ էլ աղաչանք եմ արել որ Մեհրաբ խանի զուլուղումն արդ առի, որ ձեզ դուրս ուղարկի. ինչպէս և լինի, յուսացէք Աստուած, դուրս եկէք որ համ քուրբա իրանց մուրադին հասնեն, համ մենք և համ հրամանքդ ուրախանաւ հանգստանա, համ Աստուծով մենք... Առաջ մենակ էի, չէիր լսում, հիմա երեք եղբայր միատեղ ենք գրում, էլի լսում չես, իրաւունք ունիս, ինչ կը դաւ մեր ձեռքից. զոնէ Հոսիսիմէն և Մարիամ ջանն ուղարկիր և եթէ կարելի կը լինի, երկու լաւ աղջիկ էլ հրամանոցդ ձեռքովն նշանիր, ուղարկիր մինը պարոն Պօղոսի, մինը պարոն Յոհաննէսի համար. թէ որ չը լինի, թոյլատրութիւն գրիր որ տեղս համառանցի և հայէպցի և Ջուղայու Սպցենանց աղջիկեր կան, պտակել տամ: Ինչ էլ լինի, ինչ որ հրամանոցդ կամքն է գիրք և ապա որ իմանա՞նք, ամեն հրամանդ կը պահենք, բայց էն որ գրում ես թէ եկէք Սպահան, չենք լսում... Աղջկանի դալը և Ջուղու տառապանքն լսեցինք, քանի բռնելով գրեցինք որ մտածէք տեսնէք որ միշտ էդ երկրի զալումը չէ պակասելու, մի օր առաջ դուրս եկողը շատ հանգիստ կը լինի:

Այս անարուեստ, իրական պատկերը նկարում է մեր սուլն քալքայուած, աւերակնացած բարեկեցութեան ցաւալի տեսարանը: Ջուղան երկրորդ անգամ մոխրներէ կոյտ էր դառ-

նույն. այս անգամ նա այլ ևս պոկ չէր դալիս իր տեղից, չէր փոխադրուում օտար, հեռաւոր աշխարհ: Նա մնում էր իր տեղը. բայց ինչ դրութեան մէջ. — աղքատ, փոքրացած, տխուր ու լալիւմ: Փառաւոր ապարանքները դատարկ էին կանգնած. այլ ևս մարդիկ չը կային որ ընակուէին այդ թափուր ու չքեղ տներում և նրանք քանդուում էին, այգիների տեղեր դառնում: Գարն անգամ չէր կարողանում պահպանել վաղեմի փարթաւութեան յիշատակը: Մնում էր, ինչպէս և Արաքսի ափում, մի մեծ գերեզմանատուն միայն, որ վկայում էր թէ Ջուղան ունեցել է մի նախանձելի անցեալ: Հարիւր և աւելի տարիներ էին անցել այն ողբալի օրերից, երբ Շահ-Աբասի գերեզմարութեան ականատես երգիչը *) ողբում էր Ջուղայեցիներին այսպիսի խօսքերով:

Ախտա քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Յիր ու ցան եղաք անմեղ անխորհուրդ...

Այժմ էլ ճիշտ նոյնն էր Ջուղայի վիճակը. այժմ էլ ափսոսելի էր այդ խեղճիկ ժողովուրդը: Բայց մենք թողնենք աւերակների սրտաճմլիկ տեսքը, աւերուածների ցաւերն ու կսկիծները: Ջուղայեցիների ճակատագրի ներքին խորհուրդն է հետաքրքրականը. մենք գիտենք, որ դժբախտ պատահարները, հալածելով նրանց, պատճառ էին դառնում որ այդ մարդիկ օգտակար հանդիսանան հայ ազգի համար: Այս տեսակէտից Ջուղայի գլխին թափուած հարուածները մի-մի գեղեցիկ ժպիտ էին հայութեան համար:

Տարօրինակ չէ այս հանգամանքը: Ահա Նադիր-Շահի բռնութիւնների ժամանակ, 1743 թուականին, Ջուղայի առաջնակարգ, հարուստ վաճառական Աղազարը կամ Եղիազարը ուղարկում է իր Յովհաննէս որդուն Ռուսաստան, որպէս զի իմանայ՝ յարմար է արգեօք տեղափոխուել այնտեղ և ազատուել անսահման հարստահարութիւններից: Յովհաննէսը լաւ լուր է բերում և Աղազարը 1747-ին ընդմիշտ թողնում է Ջուղան ու ընտանիքով գնում Ռուսաստան: Այդտեղ նա Լազարեան տոհմի նախայրն է դառնում, այն տոհմի, որի անուան հետ կապուած են այնքան փառաւոր գործեր և որ մեր պատմութեան մի ամբողջ շրջանն է գրաւում:

Բայց մենք թողնենք առայժմ Լազարեաններին: Ջուղայեցի գաղթականների մեծ մասը Հնդկաստան է գնում, և մենք նախ այդ մասին պիտի հետենք:

*) Ստեփան վարդապետ Տե'ս Վնար Հայկական, Պետերբուրգ, 1868, Էր. 134:

II

Հայերը նոր չէին ծանօթանում Հնդկաստանի հետ: Արեւելքի այս ճոխ ու քաղաքակիրթ երկիրը ամենահին ժամանակներից էր հռչակուած իր բնական հարստութիւններով, իր զարմանալի արդիւնագործութեամբ. թէ աշխարհակալ և թէ վաճառական ազգերի համար դա եղել է նախանձ շարժող, ախորժակ գրգռող մի չքնաղ պատառ: Դէպի Հնդկական թերակղզին էին գնում մեծամեծ ղինուորական բանակներ՝ նուաճումների համար. այնտեղ էին դիմում և առետրական կարաւանները՝ հընդկական թանկագին ապրանքներ դուրս բերելու և համաշխարհային վաճառանոցներում ցրուելու համար:

Հայերն էլ շատ վաղուց ճանաչում էին Հնդկաստանի ճանապարհը. Հայաստանը հէնց հնդկական մեծ առետրական ճանապարհի վրայ էր գտնուում*): Դեռ Քսենոֆոնը պատմում է**)

որ պարսից թագաւորը, կամենալով դեսպանութիւն ուղարկել Հնդկաստան, ղիմեց հայերին, իբրև ճանապարհը լաւ ճանաչող մարդկանց և առաջարկեց այդ դեսպանութեան ուղեցոյցը լինել: Պատմում են որ քրիստոնէութիւնը առաջին անգամ Հընդկաստան մտցնողը մի շատ հարուստ վաճառական հայ էր, որ ապրում էր IV դարում և որի անունն էր Մար Թովմա Կանա: Իբրև թէ այս Թովման էր, որ ընտելանալով ընթիւններին, բերել տուեց եպիսկոպոսներ և քահանաներ, նոյնպէս և քրիստոնեայ գաղթականութիւն ապօրիններից և այժմեան Մադրասի մօտ շինեց մի փոքրիկ քաղաք եկեղեցիներով ու դպրոցներով*): Բագրատունիների ժամանակ էլ հայ վաճառականները մտնում էին Հնդկաստան. յայտնի է, որ Սմբատ Երկրորդ թագաւորը Անիի մայր եկեղեցու համար Հնդկաստանից բերել տուեց մի հիանալի բերեղեայ ջահ, որ արժէր 80 հազար ոսկի:

Առետրական յարաբերութիւնները Արեւելքի և մասնաւորապէս Հնդկաստանի հետ հայերը զարգացրին միջին դարերից սկսած, երբ կորցնելով իրանց անկախութիւնը և հայրենիքը, գաղթականական կեանքին սովորեցին և առետրին նուիրուեցին: Նրանք մտան նոյն իսկ Չինաստան, ուր XIV դարի սկզբում մի հայ տիկին կառուցանում է մի մեծ և գեղեցիկ եկեղեցի և մեռնելիս կտակում է նրան ֆրանցիսկեան կրօնաւորներին: Այս

*) «Հայկ. Տպ.» I, էր. 291.

**) «Եկեղեցիական», III, գլ. II.

***) «Սիսական», էր. 469.

դէպքը ցոյց է տալիս որ հայ վաճառականը շատ անգամ մենակ չէր կատարում իր համաշխարհային թափառումները. նրա հետ երբեմն գնում էր և նրա կինը, հարկաւոր էր լինում հիմնել փոքրիկ գաղութներ: Այդ տեսակ գաղութներ կային և Հնդկաստանում ու նրա սահմանակից երկիրներում. դեռ 1563 թուականին Հնդկաստանի Աքքարաբատ քաղաքում հիմնուում է հայկական եկեղեցի: Հնդկաստանը նոյն իսկ լեհական հայ գաղթականութեան շատ լաւ ծանօթ շուկայ էր: Բայց այնտեղ ամենից յաճախ երևացողները ջուղայեցի վաճառականներն էին դեռ այն ժամանակ, երբ բնակուած էին Արաքսի ափին: Իսկ երբ հիմնուեց Նոր-Ջուղան և Շահ-Աբասի պէս հզօր բռնակալը իր հովանաւորութեան տակ առաւ նրան ու ոչինչ չէր խնայում երկրի վաճառականութիւնը զարգացնելու համար, ջուղայեցիները, ի հարկէ, անտես չէին կարող անել իրանցից այնքան մօտիկ գտնուող հոջակաւոր երկիրը, որ ժիր ու խիզախ վաճառականների համար մի կատարեալ ոսկեհանք էր ներկայացնում:

XVII դարի սկզբից, այսինքն Նոր-Ջուղայի հիմնելու ժամանակից, հայկական յիշատակները բազմանում են Հնդկաստանի սահմաններում և այդ սահմաններից դուրս՝ վաճառականութիւնը հային տանում է Բիրման, Սիամ, Հնդկական օվկիանոսի կղզիները—Շաւա, Սումատրա, Փիլիպեան արշիպելագոսը, մանաւանդ Մանիլլա քաղաքը: Արգելքները կարծես գոյութիւն չունէին հայ վաճառականի համար. Սպանիան համարեա արգելում էր օտարների մուտքը Փիլիպեան կղզիները, բայց հայերը մտնում էին. Չինաստանի մէջ անգամ, ուր այնքան դժուարութիւններ և արգելքներ կային դրսեցիների, մանաւանդ քրիստոնեաների դէմ, հայ վաճառականները այն աստիճան սովորական երևոյթ էին, որ եզուիտ քարոզիչները այդ վաճառականների պէս էին հաղնւում, որպէս զի կարողանան ազատ մուտք և ազատ երթելեկութիւն ունենալ երկրում: Իրանց եռանդուն գործունէութեամբ հայ վաճառականները այնքան կարևոր դիրք բռնեցին Հնդկաստանի առևտրի մէջ, որ երկար ժամանակ նրանք համարւում էին այդ առևտրի գլխաւոր տէրեր, թէև նոյն Հնդկաստանում աւելի մեծ չափերով և աւելի լուրջ կազմակերպութեամբ գործում էին եւրօպական մի քանի ազգեր: Մեզ համար հետաքրքրական է թէ ինչպէս եւրօպացիները, դարերի անխոնջ աշխատութեամբ, բոլորովին նուաճեցին Արևելքի այս հրաշալի կտորը. հետաքրքրական է այն պատճառով, որ այդ դանդաղ կատարուող նուաճումը հայ վաճառականութեան փարթամ զարգացման հետ զուգընթացաբար էր գնում, իսկ երբ նուաճումը

կատարուած իրողութիւն դարձաւ, հայ վաճառականութիւնն էլ մատնուեց անկման և անդառնալի կորստի:

Հնդկաստան անունով սովորաբար կոչուած է այն լայնատարած աշխարհը, որ պարունակում է իր մէջ ամբողջ Հնդկական թերակղզին մինչև Հիմալայեան լեռները: Հին ժամանակներից այդ տարածութիւնը ներկայացնում էր առանձին անկախութիւնների մի ցանց, ցեղերի, լեզուների և կրօնների մի մեծ խառնարան: Գանի որ նաւագնացութիւնը չէր զարգացած, Հնդկաստանը երեք կողմից յարձակումներից պաշտպանուած էր ծովով: Նուաճողների արշաւանքները գալիս էին ցամաքով, հիւսիսից, ուր թէև բարձրացած են մեր երկրագնտի ամենաբարձր լեռնաշղթաները, բայց դրանց մէջ կան անցքեր, որոնք Հնդկաստան մտցնող զոնների պաշտօն են կատարում: Այս պատճառով էլ արշաւանքների ենթարկուած էր գլխաւորապէս երկրի հիւսիսային մասը, բուն Հնդկաստանը (իսկական թերակղզին կոչուած է Դէքքան), այսինքն Հինդոս և Գանգէս գետերի հովիտները (Փէնջաբ և Բենգալիա):

Թողնելով աւելի հին արշաւանքները, յիշենք որ Քրիստոսի VII դարից Հնդկաստանում սկսում է հաստատուել մահմեդական տիրապետութիւնը: Հետեւեալ դարում արաբները նորից իրանց իշխանութեան ենթարկեցին Փէնջաբը: Բայց այդ փորձերը անողութիւն չունեցան մինչև X դարը, երբ Ղազնա քաղաքի աւղան-թիւրքական իշխանութիւնը սկսեց հաստատուն հիմքերի վրայ դնել իսլամի տիրապետութիւնը Հնդկաստանում: XI դարում, Ֆիրդուսիի մեկենաս Մահմուդ-Շահը 17 տնգամ արշաւեց դէպի Հինդոսի հովիտը, նուաճումներ արաւ, ահագին հարստութիւնների տիրացաւ: Նրանից յետոյ մահմեդականների տիրապետութիւնը զանազան փոփոխութիւններով շարունակուեց մինչև XVI դարը, երբ Հնդկաստանը նուաճեց Լէնկթիմուրի ցեղից առաջացած մէկը, Բաբու անունով, որ հիմնեց «մեծ մողոլների» թագաւորութիւնը, որ կրկարատե գոյութիւն պահպանեց և մի քանի նշանաւոր թագաւորներ տուեց:

Մինչդեռ Բաբուի մօնղոլական զօրքը առաջանում էր հիւսիսից, ծովի կողմից էլ հնդկական ափերին մօտենում էին քրիստոնեայ եւրոպացիները: Դրանք պօրտուգալացիներն էին, այն ժամանակուայ ծովային նշանաւոր պետութիւններից մէկի հպատակները, որոնք դրանից առաջ գտել էին ծովային ճանապարհը Եւրոպայից մինչև Հնդկաստան, որ պտտում էր Աֆրիկայի արեւմտեան, հարաւային և արեւելեան ափերով: 1510 թուականին այդ համարձակ ծովագնացները ձեռք գցեցին Գոա նաւահանգիստը Հնդկաստանի արեւմտեան ափում, իսկ 1538 թ. նրանք

արդէն անցել էին Հնդկաստանի հիւսիս-արեւելեան ծովափը, ուր առևտրական. կայարան հաստատեցին այժմեան Կալկաթայի մօտ: Պօրտուգալացիների այդ արշաւանքները առևտրական նպատակ ունէին: Բայց դա մի նոր տեսակի առևտուր էր. պօրտուգալացի վաճառականին հետևում էր հրաղէնքը, Հնդկացիները դիմադրութիւն ցոյց տուին, բայց եկուոր եւրօպացիների թնդանօթները հարկադրեցին նրանց լռել: Այդ սպառազինուած վաճառականութիւնն էր, որ այնուհետև սկսեց կամաց-կամաց կլանել հնդիկների մեծ աշխարհը: Նա, այդ նոր երևոյթը, հրաջներ էր գործում. տիրացաւ ամբողջ առևտրին և Ասիայի ճոխ մթերքներն ու զարմանալի առատ հարստութիւնները լցրեց Լիսաբոն, որ սկսեց ծաղկել, մեծանալ և Եւրօպայի ամենագեղեցիկ կենտրոններից մէկը դարձաւ: Միայն պօրտուգալացին իրաւունք ունէր ծովային ճանապարհներով առևտուր անել Հնդկաստանի հետ. և մնացած եւրօպական ազգերը, հնդկական ապրանքներ գնելու համար, պիտի գնային Լիսաբոն:

Բայց անվերջ չէր պօրտուգալացիների տիրապետութիւնը: XVI դարի վերջից նրանց տեղը սկսեց բռնել փոքրիկ, զարմանալի աղքատ և անհիւրասէր ընտելութիւն ունեցող Հօլլանդիան: Երկու եւրօպական ազգերի մրցութիւնը ուժեղ էր. բայց հօլլանդացիները զուլս հանեցին այդ մրցութեան մէջ: Նրանց նաւերը տիրապետող հանդիսացան ծովերի վրայ և զէնքի ոյժով հեռացրին պօրտուգալացիներին շատ տեղերից: 1603-ին Հընդկաստանի հետ առևտուր անող մանր վաճառականական ընկերութիւնները միացան, կազմեցին մի մեծ ընկերութիւն, որ ստացաւ «Հնդկական» անունը: Թէ ինչ վիթխարի ձեռնարկութիւն էր դա, երևում է նրանից, որ ամբողջ հարաւային Ասիան, Արաբիայից մինչև Եպագոնիա, հօլլանդական վաճառականների ձեռքին էր գտնուում: Հնդկական ընկերութիւնը մի ամբողջ պետութիւն էր. նա պահում էր զինուորական զնդեր, իրաւունք ունէր պատերազմ հրատարակել արեւելեան իշխողների դէմ, չինեւ մարտիողներ և բերդեր, դաշնակցութիւններ կապել, հաշտութեան պայմաններ թելադրել և այլն:

Այդ առևտրական ընկերութիւնը անօրինակ բան չէր այն ժամանակուայ Եւրօպայում: Գաղթականական քաղաքականութեան այն ժամանակներն էին, երբ մեծամեծ գործեր կատարւում էին մասնաւոր առևտրական ընկերութիւնների միջոցով: Անգլիայում էլ գոյութիւն ունէին այդպիսի ընկերութիւններ, որոնք իրանց մէջ ըաժանել էին համաշխարհային վաճառանոցները: Այսպէս, XVI դարի կէսից գործում էր Լեվանտեան ընկերութիւնը, որ առևտուր

էր անում թիւքբիայի հետ: Արեւելքում հօլլանդացիները ձեռք բերած ահագին աջողութիւնները մրցութեան ասպարէզ հանեցին անգլիացիներին և այս ընդունակ ազգը հանդէս հանեց իր առևտրական հանճարը՝ բախտաւոր ախոյեանին յաղթելու համար: Անգլիացի վաճառականներն էլ հիմնեցին «Հնդկական Ընկերութիւն», որ հաստատուեց Եդիսաբէթ թագուհու հրովարտակով 1601-ին: Դա այն հռչակաւոր ընկերութիւնն էր, որ վերջ ի վերջոյ բոլորովին նուաճեց ամբողջ Հնդկաստանը և դարձրեց նրան բրիտանական ամենագեղեցիկ կալուածներից մէկը:

Սկզբից, երկար ժամանակ, Հնդկական Ընկերութեան գործերը շատ դանդաղ էին առաջանում: Մօնղօլական թագաւորութիւնը այնքան զօրեղ էր, որ եւրօպացիները չէին կարողանում չափից աւել գլուխ բարձրացնել գոնէ այն երկիրներում, որոնք նրա սահմանների մէջ էին գտնուում կամ ճանաչում էին նրա իշխանութիւնը: XIV դարի կէսից մինչև XVII-ի սկիզբը թագաւորեց Բաբեռի թոռն Աբբար-Շահը, որի ժամակ մօնղօլական թագաւորութիւնը հասաւ բարեկեցութեան բարձր աստիճանին: Աբբարը հռչակաւոր է մանաւանդ նրանով, որ անունը միայն մահմեդական էր, իսկ իրօք մի շատ լաւ մարդ էր և ազատամիտ թագաւոր, որ աշխատում էր զբաւել իր բոլոր այլադաւան հպատակների սրտերը, վերացնել կրօնական խտրութիւնները. դրա համար նա նոյն իսկ փորձեց հիմնել մի նոր կրօն, որ պիտի եղբայրացնէր կոապաշտ և իսլամ հնդիկներին: Բայց այդ իրապէս մեծ թագաւորը ունեցաւ թոյլ ժառանգներ և ահա միայն սրանց ժամանակ եւրօպացիների և մանաւանդ անգլիացիների գործերը աջող ընթացք ստացան: Անգլիական Ընկերութիւնը իրաւունք ստացաւ մի քանի տեղերում ֆակտորիաներ (պահեստների, գրասենեակների տեղեր) հիմնելու: Առաջին ֆակտորիան բացուեց Սուրաթ քաղաքում, արևմտեան ծովափի վրայ, 1612 թուականին, Աբբարի որդի Չահանգիր-Շահի թոյլտուութեամբ: Ամբողջ XVII դարի ընթացքում ընկերութեան գլխաւոր ջանքն էր բազմացնել ֆակտորիաների թիւը զանազան տեղերում: Հետզհետէ նա ձեռք է բերում Մադրասը և Կալկաթայի տեղը արևելեան ծովափում, Բոմբէյը արևմտեան ծովափում: Այդ առևտրական կայանները դառնում են փոքրիկ կենտրոններ, որոնց շուրջը խտանում և մեծանում էին գաղութներ, սրանց կառավարութիւնն էլ Ընկերութեանն էր պատկանում: Նշանակւում էին նահանգապետներ, զօրաբաժիններ էին պահւում, պաշտօնէութիւններ էին հաստատուում. Ընկերութիւն-

նը, հօլլանդականի նման, ստացաւ պատերազմ հրատարակելու, դաշնագրութիւններ կապելու իրաւունք:

Անգլիացիների օրինակին հետեցին և ֆրանսիացիները, որոնք 1624-ին հիմնեցին նոյնպէս Հնդկական Առևտրական Ընկերութիւն: Մինչդեռ անգլիացիները փորձում էին զլխաւորապէս հիւսիսային Հնդկաստանի ափերում, ֆրանսիացիները ընտրեցին աւելի հարաւային երկիրներ և ձեռք բերեցին Պօնդիչէրի քաղաքը, հիմնեցին այդտեղ մի փոքրիկ գաղութականութիւն: Մրցութեան դաշտը մնաց այդ երկու աղբերի—ֆրանսիացիների և անգլիացիների մէջ. պօրտուգալացիները համարեաւ այլ ևս չը կային Հնդկաստանի առևտրական հրապարակում, հօլլանդացիները սաստիկ թուլացել էին, որովհետև Անգլիան մի շարք եռանդուն միջոցներով խել էր նրանցից տիրապետութիւնը ծովերի վրայ: Բայց XVII դարում դեռ անգլո-ֆրանսիական մրցութիւնները ընդհարումների պատճառ չը դարձան: Իւրաքանչիւր ֆակտօրիա մի ծովափնեայ պահեստ էր մի յայտնի տեղի ապրանքների համար. երկրի ներսերում վաճառականութիւնը հնդկացիների ձեռքումն էր. նրանք կատարում էին միջնորդի դեր, առնում էին ապրանք և վաճառում եւրօպացիներին:

Հայերը Հնդկաստանում երևան էին գալիս իբրև վաճառականների մի առանձին խումբ, որ ունէր իր արտահանութեան առանձին ճանապարհները, իր առանձին շուկաները և առևտրական ճիւղերը: Համեմատել անգամ չէ կարելի հայ և եւրօպացի վաճառականների դրութիւնը: Մինչդեռ եւրօպացիները հանդէս էին գալիս այդպիսի վիթխարի ընկերական կազմակերպութեամբ, պաշտպանում էին իրանց շահերը զօրքերի և թնդանօթների օգնութեամբ, հայերը չարունակում էին իրանց հին, նահապետական սխտէմով գործել: Նրանք առանձին-առանձին էին առևտուր անում, ցրուած ոյժերով, կամ փոքրիկ, աննշան ընկերակցութիւններով: Զուղայացի վաճառականների գործավարութիւնը դարձեալ հին ձևի մէջ մնաց: Նրանք բաժանուած էին խոշոր և մանր վաճառականների. խոշորները փոքրիկ գումարներով փող էին տալիս մանրերին և սրանք գնում էին առևտուր անելու, իսկ զրամատիրոջ տալիս էին շահ 6—12⁰/₀: Հետաքրքրական է թէ ինչպէս էին նրանք երկրի հում նիւթերը շահագործում: Բամբակի մեծ առևտուր կար նրանց ձեռքում. հայ վաճառականը գնում էր բամբակ և բաժանում էր բամբակ մանուղներին. ստանալով դրանից թել, նա յանձնում էր կտաւագործներին: Այդ կերպով պատրաստած կտաւը ուղարկւում էր Բենդէր-Աբաս նաւահանգիստը, որտեղից ապրանքը տարածւում էր ոչ միայն Պարսկաստանում, այլ և Թիւրքի-

այում, հասնում էր նոյն իսկ եւրոպական շուկաներին, ուր նա յայտնի էր «պարսկական կտաւ» անունով *):

Հետեւելով իրանց հին, պապենական գործավարութեան, հայ վաճառականները, այնուամենայնիւ, այնքան առաջադէմ գտնուեցան Հնդկաստանում, որ եւրոպացիների համար լուրջ մրցակիցներ էին հանդիսանում: Այդ հանգամանքի պատճառները ջուղայեցի վաճառականների ընդունակութիւնն ու ճարպիկութիւնն էին. նրանք մտնում էին բնիկ ազգաբնակութեան մէջ, մօտենում էին տեղական կիսանկախ կամ անկախ իշխողներին (ռաջաներին) և բարձր պաշտօնեաներին (նաբարներին), իրանց տակտով ու ազնւութեամբ, իրանց չարքաչ համբերատարութեամբ և բաղմամբայ անխոնջ աշխատութեամբ ձեռք էին բերում հաւատ, վստահութիւն և անդադար լայնացնում էին իրանց առևտրական շրջանառութիւնը: Եւրոպացի վաճառականի թե՛ն ու թիկունքը հրացանն ու թնդանօթն էր. յենուելով ոյժի վրայ, եւրոպացիները, որքան էլ չուզենային, դիմում էին բռնութիւնների: Շատ վատ յիշատակներ էին թողել մանաւանդ պօրտուգալացիները, որոնք աւազակային միջոցներով էին ապրանքներ ձեռք բերում, կեղեքում ու հարստահարում էին ազգաբնակութիւնը: Անդէն, խաղաղ հայ վաճառականը այդպէս չէր և լինել չէր կարող: Ուստի նրա գործունէութիւնը այնքան արդիւնաւոր էր նոյն իսկ երկրի համար, որ XVIII դարի վերջերում մօնգօլ թագաւորներից մէկը արտօնութիւններ էլ տուեց: Խաչատուր վարդապետը, որ Ջուղայից նուիրակ էր ուղարկուած, կարողացաւ ստանալ հետեւեալ իրաւունքները. 1) Հայոց ազգը ազատ լինի ամեն կողմով. 2) Եթէ հայոց ազգից մէկը մեռնէ, նրա ստացուածքը, շարժական թէ անշարժ, հայոց ազգի սեփականութիւնը պիտի դառնայ, ուրիշները իշխելու իրաւունք չունենան. 3) «Մալ, միրէս, խարջիխարջէն կէս ուռփի տան, մաքս հարիւրին երեք և կէս, ինչ զգեստ ուղենան հագնեն, ուր կամենան գնան, ոչ ոք չը հանդիպի նոցա» **):

Հնդկական առևտուրը ահագին շահեր էր բերում: Եղել են ժամանակներ, երբ անգլիական Ընկերութիւնը օգուտ ստացել է 340 տոկոս ***): Հայերն էլ զիջում էին հարստութիւններ: XVII դարի երկրորդ կէսում ջուղայեցի Յովսէփ Մարգարեանը իր հղբօր հետ ընկերանում է և առևտուր սկսում Հնդկաստանում:

*) Եէրեր—«Պատմ. Անգլիոյ վաճառականութեան», Թարգմ. Մ. Աղաբէկեան, Կ. Պօլիս, 1882, էր. 51.

**) «Ազգասէր» շարժաթերթ, Կալկաթա, 1845, էր. 125:

***) Гиббонс — «Очеркъ Исторіи англійской торговли и колоній», СПб. 1819. էր. 8:

նում. մօտ 100 հազար ուսուցիչ դրամագլխով այդ եղբայրները 30 տարուայ ընթացքում ստանում են զուտ արդիւնք 1,763,000 ուսուցիչ *): Հայ վաճառականի համար սովորական էր դրած դրամագլխի չափ շահ ստանալ առևտրից: Բայց և այնպէս, հայերը Հնդկաստանում չէին կարողանում անկախ դիրք բռնել: Չը կարողանալով միանալ, մեծ դրամագլուխ ունեցող մի նշանաւոր ընկերութիւն կազմել, նրանք առանձին-առանձին պիտի կախուած լինէին եւրօպական ընկերութիւններից հէնց այն պատճառով, որ ապրանքներ արտահանելու միջոցներ չունէին, ինչպէս նաև չունէին սեփական նաւահանգիստներ և պահեստների տեղեր: Այս և սրա պէս ուրիշ հանգամանքներ, որոնք հայերի անպատրաստութիւնից և աւանդապահութիւնից էին առաջանում, հարկադրում էին նրանց՝ Հնդկաստանում գործող եւրօպացի ազգերից մէկն ու մէկի հետ միանալ: Բայց ո՞ւմ հետ:

Դեռ Շահ-Աբաս Մեծը, պօրտուգալացիներին դիմադրելու համար, դիմել էր անգլիացիներին օգնութեան և առևտրական դաշնադրութիւն կնքելով նրանց հետ, չէնացրել էր Բէնդեր-Աբաս բանուկ նաւահանգիստը՝ Հօրմուզի նեղուցի վրայ: Կարծես մեծ բռնաւորը նախատեսում էր որ հարաւային Ասիան վերջ ի վերջոյ անգլիացիներին պիտի պատկանէ: Այդ նախատեսութիւնը, կարծես, ունէին և հայերը: Նրանք մօտեցան անգլիացիներին, իսկ անգլիացիները շատ լաւ ըմբռնեցին թէ ինչ են հայերը Հնդկաստանի և առհասարակ ասիական առևտրի համար և ինչ ոյժ են ներկայացնում: Այդ ոյժի դէմ մաքառում չառաջացրին նրանք, այլ դիջողութիւններով և համաձայնութեամբ նուաճելու քաղաքականութիւնը գործադրեցին:

1688 թուականի յունիսին անգլիական Ընկերութեան վարչութիւնը մի դաշնագիր կնքեց հայ վաճառականների ներկայացուցիչ, ջուղայեցի Խօջա-Փանոս Քալանթարի հետ: Այդ դաշնադրութիւնը շատ լայն իրաւունքներ էր տալիս հայերին և հէնց դրանով էլ որոշում էր Հնդկաստանի հայերի ապագայ վիճակը: Ահա ինչ էր ասում նա. 1) Հայ ազգը տիրանում է այն բոլոր իրաւունքներին, որ ունեն անգլիացի վաճառականները. 2) Հայերին բացարձակ ազատութիւն է տրւում ամեն ժամանակ երթևեկութիւն ունենալ Հնդկաստանից ուրիշ աշխարհներ և ուրիշ աշխարհներից Հնդկաստան՝ Ընկերութեան նաւերով և այն պայմաններով, ինչ վայել է ազատ մարդկանց. 3) Նրանց համար ազատութիւն է բնակուել Ընկերութեան որ քաղաքում, աւանում, բերդում կամենան. առնել, տալ, կալուածներ և տներ գնել, ընտ-

*) Պատմ. Նոր-Ջուղայու, հատ. I, եր. 183:

րուել քաղաքական պաշտօնների համար այնպէս, ինչպէս թէ անգլիացի էին ծնուած. հաւատի և դաւանութեան կատարեալ ազատութիւն են վայելում: Եւ եթէ Ընկերութեան որ և է նահանգապետ կաժենայ խանգարել այս իրաւունքները և արտօնութիւնները, այնպիսին չը պիտի պահուի ծառայութեան մէջ: Հարկեր կամ տուրքեր Հնդկաստանում հայերը պէտք է նոյնքան տան, որքան բնիկ անգլիացիները: Այնուհետեւ երկար ու մանրամասն յիշատակում է թէ հայերը ինչ ապրանքների համար ինչ մաքս և նաւավարձ պիտի տան: Միայն այդ ապրանքների երկար ցուցակը ցոյց է տալիս թէ որքան բազմակողմանի ու ճոխ էր հայ առևտրականների գործունէութիւնը Հնդկաստանում, Հնդկական արշիպելագոսում, Չինաստանում: Մի ուրիշ, լրացուցիչ թղթով, որ ստորագրուած է մի և նոյն օրը, Ընկերութիւնը յանձն էր առնում հետեւեալ պարտաւորութիւնները. եթէ Ընկերութեան պատկանող որ և է քաղաքում կամ աւանում ապրող հայերի թիւը հասնում է քառասունի, այդտեղ Ընկերութիւնը պարտաւոր է նրանց հող տալ՝ եկեղեցի կառուցանելու համար. Ընկերութիւնը կառուցանում է նաև փայտէ եկեղեցիներ հայերի համար, իրաւունք տալով նրանց ապագայում, եթէ կամենան. քարէ եկեղեցիներ շինել փայտեղէնի տեղը. նաև Ընկերութիւնը իր միջոցներից եօթը տարուայ ընթացքում տարեկան եօթն ֆունտ ստերլինգ ուճիկ է տալիս այն քահանային կամ պաշտօնեային, որին հայերը կ'ընտրեն իրանց եկեղեցուն ծառայելու համար *):

Ի՞նչ են ցոյց տալիս այս նշանաւոր արտօնութիւններն ու իրաւունքները:—Ամենից առաջ այն, որ հայերը անգլիացիների աչքում շատ կարևոր և մեծ ոյժ էին երևում: Ինքը, Ընկերութիւնը, իր այդ թղթերի մէջ խոստովանում է որ հայերը Հնդկաստանի և առհասարակ Արևելքի առևտրի մեծ մասը իրանց ձեռքում ունեն, ուստի թէ Ընկերութեան և թէ նոյն իսկ Անգլիայի շահերի տեսակէտից ցանկալի է որ նրանք անգլիական նաւերով փոխադրեն իրանց ապրանքները, փոխեն իրանց առևտրական ճանապարհը և ուղղակի Անգլիայի հետ յարաբերութիւններ ունենան, որպէս զի անգլիական գանձարանը մըտնեն նրանց տուած մաքսերը: Ահա այդ օգուտները Ընկերութիւնը գնում էր արտօնութիւնների և ազատութեան գնով, որ տալիս էր հայերին: Անգլիական ազգի հանճարը հէնց սրա մէջ է. տիրել է և տիրում է նա երկրագնդի բոլոր կողմերում, բայց ոչ մի տեղ չէ վախենում ազատութիւն և մարդկային բարձր

*) „Աղգաւէր“, 1846, №№ 37 և 39:

իրաւունքներ տալուց: Ընդհակառակն, նա հէնց այդ ազատութիւններով էլ գրաւում է իր հպատակին, յենուած իր բարձր կուլտուրայի, իր ազգի գիտակցութեան, իր մտաւոր անազնի կարողութեան վրայ:

Հնդկաստանի հայերն էլ հէնց այս միջոցով էին նուաճում: Նրանք իրանց ճակատագիրը կապեցին անգլիացիների հետ. դա նշանակում էր որ նրանք հոգով ու մտքով պիտի ենթարկուեն անգլիացիներին և պիտի զգան այս դրութեան բոլոր քաղցրութիւններն ու դառնութիւնները: Քաղցրութիւն էր, ի հարկէ, վայելել Ասիայի բարբարոս անկրօններում ազատ անգլիացու բոլոր իրաւունքները, գտնել հզօր պաշտպանութիւն, գործունէութեան բոլոր յարմարութիւնները և միևնոյն ժամանակ ազատ ու իրաւատէր լինել իբրև առանձին ազգ. կատարեալ իրաւունք ունենալ պահպանելու և զարգացնելու իր ազգային ինքնությունութիւնը, իր լեզուն, իր գրականութիւնը, իր կրօնական անկախութիւնը: Բայց այդ քաղցրութիւնները տանում էին դէպի անխուսափելի դառնութիւն: Մի բուռն ժողուութիւն, այն էլ հայերի պէս մի ժողովուրդ, չը պիտի կարողանար դիմանալ, կանգնել երկար և պահպանել իր ազգային ինքնությունութիւնը: Այդ փոքրիկ ժողովուրդը պիտի խեղդուէր անգլիական հզօր կուլտուրայի ծովի մէջ, մի ծով, որ վերջ ի վերջոյ կ'անհետացնէր այդ աննշան մեծութիւնը, թոյլ տալով որ մի ժամանակ եկեղեցիներն ու տապանաքարերը վկայեն թէ եղել են հայեր ու չը կան:

Այդպէս էլ եղաւ: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել: Մեծ ազգերը, կլանող կուլտուրաները չեն շտապում. հայերը ամբողջ 150 տարի և աւել պահուեցին Հնդկաստանում իբրև հայ: Բայց մենք իրաւունք ունենք բախտը անիծելու, որ Հնդկաստանի հայերը հէնց սկզբից անգլիական ազդեցութեան տակ ընկան: Եթէ հնդկահայերը միմիայն իրանց առևտրով, իրանց անագին շահերով հետաքրքրուէին և բաւականանային, նրանք, ամենաշատը մի անցողակի անուն, մի չնչին յիշատակ թողած կը լինէին մեր պատմութեան մէջ: Բայց նրանք մեզ համար կուլտուրական մեծ ոյժ դարձան. մենք կը տեսնենք նրանց ազգային գրականութիւնը, նրանց դպրոցները, նրանց առատաձեռն նուէրներն ու կտակները յօգուտ ամբողջ ազգի: Ահա այստեղ հասկանալի է թէ ինչ էր անգլիական ազդեցութիւնը: Նա էր, այդ ազդեցութիւնը, մի գլխաւոր պատճառ, որ ի բնէ բնդունակ, ազգային—հասարակական բնազդներով սոսորդուած ջուղայեցի դառնում է աւելի ևս զգայուն, աւելի պատրաստուկամ, սքորտաճանաչ: Թէև մեծ մասամբ կիսազրագէտ վաճառա-

կան, նա իր ժամանակի ազգայիններից առաջ է ընկնում. իսկական հայրենասէր էր նա դեռ այն ժամանակ, երբ հայրենասիրութիւնը մեղանում խեղդուած էր եկեղեցու, կրօնական ծէսերի հետ կապուած նեղ հասկացողութեան մէջ. նա առաջին անգամ հիմնում է պարբերական մամուլ, նա սիրում է գիրքն ու դպրութիւնը և իր հեռաւոր պանդխտութիւնից դասեր ու խրատներ է տալիս հայութեան, քաշում է նրան դէպի առաջ:

Չէ կարելի, ի հարկէ, ասել թէ բոլոր հնդկահայերն էին այդպէս: Ոչ, նրանց մեծամասնութիւնը իսկական վաճառական էր, այսինքն սեփական շահի, սեփական բարեկեցութեան ստրուկ: Հնդկահայերի պատմութիւնը պահել է մի շատ պերճախօս փաստ, որ ցոյց է տալիս թէ ինչ անհեթեթութիւնների ու վայրենութեան էր հասնում անչափ աջողութիւններից և անսպասելի հարստութիւններից յղիացած վաճառականը: Այդպիսիներից էին Սուրաթի հայերը XVIII դարի երկրորդ կէտում: Հասնելով բարեկեցութեան այն աստիճանին, երբ մարմնապաշտութիւնը և կերուխումը դառնում են միակ հասկանալի սրբութիւն, այդ վաճառականները իւրաքանչիւր օր խնձոյքի էին հաւաքւում մէկի կամ միւսի տանը: Խնջոյքը շքեղութեան և զեղխութեան բոլոր կարգ ու կանոններով էր տանւում. արբեցութիւն, անչափ ուտել, պարեր, երաժշտութիւն, կանաչք: Բայց այս բոլորը բաւականութիւն չէր տալիս հայ բարժուաներին: Եւ նրանք, իրանց ուրախութիւնը աւելի ազդու և հետաքրքրական դարձնելու համար, խելք խելքի են տալիս ու եկեղեցական կարգերն են իրանց լրբութեան առարկայ դարձնում: Քէֆ անողներից մէկը եպիսկոպոս էր դառնում, միւսը քահանայ, սարկաւազ, սարկաւազուհի, դպիր. երգում էին եկեղեցական երգեր, կատարւում էին կրօնական արարողութիւններ: Այսպէս, երբ պարող կանաչք սկսում էին հագնել իրանց պարի շորերը, վաճառականները սկսում էին երգել «Ոորհուրդ խորին» երգը. կամ երբ սկսում էին «Փառք ի բարձունս» երգը և հասնում էին այն տեղին, ուր ասւում է՝ «Տոյց մեզ, Տէր, զողորմութիւնս քո», ամենքը վեր էին կենում և համբուրւում էին պարող կանանց ծծերը *):

Այսպիսի տարր էլ կար հնդկահայ վաճառականութեան մէջ: Նոյն պատմութիւնը տալիս է մեզ և վերին աստիճանի գծծի ու շահամու մարդկանց տիպեր էլ **): Բայց հնդկա-

*) Պատմ. Նոր-Ջուղայու I, եր. 188.

**) Այդպիսիներից մէկն էր և Ռափայէլեան վարժարանի հիմնադիր Նդուարդ Ռափայէլ Ղարամեանը. նրա կեանքից մի շատ տգեղ, ուղղակի

հայերի բախան այն էր, որ նրանց մէջ շատ կային պատուաբեր, արժանաւոր անհատներ. և այդ բախտաւոր առատութիւնը, որ միանգամայն չէր առաջ գալիս, այլ հետզհետէ, տարիների ընթացքում, տուեց նրանց այնքան նախանձելի զիրք հայութեան մէջ: Այստեղ մենք պէտք է չը մոռանանք և այն, որ բոլոր հայ վաճառականները չէին անգլիական ազդեցութեան տակ գտնուում: Կային և այնպիսիները, որոնք վաճառականութիւն էին անում Փրանսիական մասում, Պոնդիչերում, ինչպէս նաև քիչ չէին և այնպիսիները, որոնք գործում էին անկախ եւրոպական ընկերութիւններից, ուղղակի ընկիւնների մէջ, մօնղոլ թագաւորների հովանաւորութեան տակ: Այստեղ հայերը յաճախ թողնում էին վաճառականի զբաղմունքները և հասնում էին նոյն իսկ ռաջայի (մեծ զօրացեալ, իշխան) աստիճանին. նրանց ազդեցութիւնը այնքան մեծ էր որ երկրի բուն տէրերին իրանց ուղածի պէս էին շարժում և ահագին հարստութիւններ հաւաքում *): Այդ զիրքից և ազդեցութիւնից օգտուում էին եւրոպացիները: 1644 թուին անգլիացիները մտան Բենգալիա, առևտուր անելու համար. 1651-ին նրանք մի դեսպանութիւն ուղարկեցին Շահ-Ջահանի մօտ և այդ դեսպանութեան առաջնորդն էր հայ վաճառական Աղա-Սահրազը: Դեսպանութեան հետ էր մի անգլիացի բժիշկ, որ բժշկեց Շահի աղջկան և փոխարէնը ինչորեց որ մօնղոլ կայսրը չնորհ անէ Բենգալիա մտած անգլիացիներին: Շահը կատարեց այդ խնդիրքը և անգլիացիները հաստատուեցան այն տեղում, ուր յետոյ գոյութիւն ստացաւ Կալկաթա քաղաքը: 1669 թուին Հնդկաստան գնաց Փրանսիական Ընկերութեան զիրեկտօր Կարօնը: Հիմնելով Փրանսիական առաջին ֆակտօրիան Հնդկաստանում, Կարօնը մարզիկ ուղարկեց երկրի զանազան կողմերը՝ նոյն տեսակ առևտրական հիմնարկութիւնների տեղեր պատրաստելու և տեղացի իշխողների հետ համաձայնութիւն կայացնելու համար: Այդ մարզականցից մէկը հայ էր, Մարգար անունով **):

Թէև հայերը այսպէս ցրուած էին Հնդկաստանի զանազան կողմերում, գտնուում էին զանազան զիրքերի մէջ և զանազան ազդեցութիւնների տակ, բայց մենք իրաւունք ենք համարում նկատի առնել միայն անգլիական ազդեցութիւնը. և այս այն պատճառներով, որ նախ՝ հայ վաճառականների մեծ մասն էր

զղուելի փաստ պատմում է Ս. Վարդ. Թէոդորեանը („Պատմ. Մուրադեան վարժարանին“, Պարիզ, 1866, հատ. I, էր. 44):

*) Հ. Չաղըճեան—„Պատմութիւն Հայոց“ Վիեննա, 1872, էր. 411:

**) Лависсе и Рамбо—„Всёобщая Ист.“, т. II, էր. 801—805.

„Աղգասէր“, 1845, № 14.

գտնուում անգլիական կալուածներում, երկրորդ՝ այդ մեծամասնութիւնն էր, որ ցոյց տուեց հանրային մի լուսաւոր գործունէութիւն, մինչդեռ միւս տեղերի հայերը թողել են յիշատակներ միայն իրանց հարստութեան և փառքի մասին: Վերջապէս կայ և այն հանգամանքը, որ ի վերջոյ բոլոր հնդկահայերը, ինչպէս և ամբողջ Հնդկաստանը, մտան անգլիական տիրապետութեան տակ: Այնպէս որ թէ բնիկների մէջ և թէ ֆրանսիական կալուածներում ապրող հայերին կարող ենք մի կողմ թողնել:

Անգլիացիների հետ ապրող հայերը վաղ են սկսում ենթարկուել անգլիական կուլտուրային, կրթութեան: Դեռ XVIII դարի առաջին քառորդում, դեռ այն ժամանակ, երբ անգլիացիները Հնդկաստանում շատ զօրաւոր դիրք չէին ձեռք բերել, մենք տեսնում ենք հայ մեծատուն ընտանիքներ, ուր անգլիացի ուսուցիչներ կան: Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը առաջին անգամ ամբողջովին լատիներէնի *) թարգմանողները, Վիլհելմ և Գէորգ Վիստոն եղբայրները, հայերէն սովորել էին իրանց հօրից, որ Մադրասում ուսուցչութիւն էր անում Գրիգոր Աղափիրեան անունով հայի տանը: Ահա անգլիական ազդեցութեան օգուտների հէնց մի առաջին, թէև կողմնակի փաստ: Հայերի մէջ առաջացաւ մի այնպիսի անգլիասիրութիւն, որ նրանցից շատերը իրանց անձնական աջողութիւնն ու շահերը կապեցին Անգլիական Ընկերութեան բախտի հետ այնպիսի ժամանակներում, երբ Ընկերութիւնը շատ դառն, նոյն իսկ օրհասական դրութեան մէջ էր գտնուում: Մենք պարտաւոր ենք մի թուուցիկ ակնարկ գցել այդ Ընկերութեան պատմութեան վրայ, որպէս զի հասկանանք թէ անգլիական գործավարութիւնը Հնդկաստանում դաստիարակչական ինչ տեսակ ազդեցութիւն կարող էր ունենալ հայերի վրայ:

Եւրօպացիների առևտրական աջողութիւնները կախուած էին այն հանգամանքից թէ որքան բարեհաճ տրամադրութիւն էին ցոյց տալիս տեղացի իշխողները, մանաւանդ «միմ մօգօլները» ղէպի այդ վաճառականները: Իսկ բարեհաճութիւն ցոյց տալը կախուած էր այն հանգամանքից թէ որքան ուժեղ կամ թույլ է այս կամ այն իշխողը, թագաւորը: Մենք տեսանք որ Աբբար-Շահի թոյլ յաջորդները իրաւունք տուին անգլիացիներին առևտրական պահեստներ և գրասենեակներ հաստատել իրանց ուղած մի քանի տեղերում: Որքան թույլ ու անկարող էին իշխողները, այնքան լաւ էին գնում եւրօպական ընկերութիւնների գործերը. այդ ղէպերում եւրօպացիները զինուորական ոյժն

*) Տպւում է Լօնդօնում, 1736-ին:

էին իրանց իրաւունք դարձնում և առնում էին զօռով այն, ինչ չէին տալիս յօժար կամքով: Բայց ահա XVII դարի երկրորդ կեսին (1660-ից) թագաւորում է Աուրէնգ-Չէրը, մի կարող, ուժեղ միապետ, որ նուաճումներ է անում, մեծացնում է մահադոհների թագաւորութիւնը, բայց Աքբար-Շահի հակապատկերն է—մի ֆանատիկոս մահմեդական, որ ամբողջ ժամանակ մտածում է մարգարէի կրօնը տարածելու և տիրապետող դարձնելու մասին: Այդ բարեպաշտական մտքերը իրականացնելու համար նա, ինչպէս վայել է մոլեռանդ աղանդաւորին, դիմում է բարբարոս բռնակալութեան ամենախիստ միջոցներին, յենուելով իր ահագին ոյժի, իր յաղթութիւնների վրայ: Հնդկաստանում բացւում է երկարատեւ պատերազմներ, այն էլ կրօնական պատերազմների մի մեծ շարք. տեղացի ոչ իսլամ ազգաբնակչութիւնը կեղեքւում է, ենթարկւում ծանր վերաւորանքների և վերջապէս ապստամբութեան է դիմում՝ իր հին ազգային սովորութիւնները, իր կրօնական հաւատալիքները պաշտպանելու համար: Ապստամբութիւնները, ի հարկէ, ճնշւում են սոսկալի անգթութիւններով: Աուրէնգ-Չէրը այդպէս թագաւորեց մինչև 1707 թուականը: Ճիշտ է, նա ստեղծեց մի ահագին պետութիւն, նշուածելով և իր երկաթէ ձեռքին հպատակեցնելով համարեա ամբողջ Հնդկական թերակղզին, բայց հէնց այդ մեծութեան մէջ թագնուած էր մի անդիմադրելի քայքայում, որ միայն աջող հանգամանքների էր սպասում:

Այդքան մոլեռանդ սիւննիի ժամանակ եւրօպացի քրիստոնէայ վաճառականները, ինչ ասել կ'ուզէ, շատ վատ պիտի համարէին իրանց դրութիւնը: Վնասուեցին մանաւանդ անգլիացիները: 1686 թուականին նրանց սկսեցին նեղել Բենգալիայում. անգլիացիները փորձեցին զէնքի ոյժով դիմադրել, բայց դրանով միայն կատաղեցրին Աուրէնգ-Չէրին, որի ուղարկած բանակը ջարդեց անգլիացիներին և դուրս վռնդեց նրանց Բենգալիայից: Բոլոր անգլիական գաղութները թէ արեւելեան և թէ արեւմտեան ծովափում կողոպտուեցան: Հնդկաստանը համարեա թէ բոլորովին կորած էր անգլիական վաճառականների համար. և նրանք, ուրիշ ճար չը գտնելով, ստիպուած եղան խոնարհուել ահարկու թագաւորի առաջ և իրանց հնազանդութիւնը յայտնել: Այդպէս միայն նրանք կարողացան քնալ Հնդկաստանում: Յիշենք որ հէնց այս տխուր ժամանակներում էր որ կնքուեց վերոյիշեալ գաշնադրութիւնը Ընկերութեան և հայ վաճառականների մէջ: Սա էլ մի ապացոյց է, որ անգլիացիները շատ կարօտ էին հայերի աջակցութեան:

Տխուր ժամանակներն անցան, հէնց որ մեռաւ Աուրէնգ-

Զէքը: Նրա պետութիւնը, որի մէջ կուտակուած էր այնքան զժգոհութիւն, այնքան թշնամութիւն, սկսեց պատառ-պատառ լինել, ցրիւ գալ. նրա յաջորդներն էլ թող ու ողորմելի էին, գլուխ բարձրացրին տեղական իշխողները, անկախութիւն հաստատեցին իրանց համար. «մեծ մօղօլի» թագաւորութիւնը համարեա ոչնչութեան հասաւ: Ահա այդ ժամանակ էլ սկսուեց Հնդկաստանի իսկական նուաճումը եւրօպացիների ձեռքով: Անգլիացիների և ֆրանսիացիների մէջ սկսուեց մրցութիւն. իւրաքանչիւր կողմը աշխատում էր գրաւել ռաջաներին, նաքարներին և սուբաբներին և այս իշխողները պատրաստ էին անցել այն կողմը, որ շատ փող էր տալիս: Այդ մրցութիւնների մէջ ֆրանսիացիները մեծ աջողութիւն ձեռք բերին. ֆրանսիական Ընկերութիւնը աշխատում էր մեծ եռանդով, գործադրելով թէ նուրբ քաղաքականութիւն, թէ զէնք և թէ զբամ: Ֆրանսիական Հնդկաստանում երևան են գալիս խեղճի և ընդունակութիւնների տէր, տաղանդաւոր գործիչներ, որոնք կառավարիչների, ծովապետների պաշտօններում ցոյց են տալիս կամքի ոյժ, քաղաքական նրբամտութիւն: Դրանց մէջ շատ նշանաւոր է մանաւանդ Դիւպլէ, ֆրանսիական Ընկերութեան նահանգապետը (1741—1754): Լաւ զգալով, որ մօնղօլական պետութիւնից միայն մի խեղճ ուրուական է մնացել, Դիւպլէն յղանում է և գործադրել է սկսում մի համարձակ միտք—նուաճել Հնդկաստանը զէնքի ոյժով, նուաճել հէնց հնդկացիների ձեռքով. այլապէս այդ հարուստ երկիրը շահագործել չի լինի: Մինչև այդ՝ ֆրանսիական և անգլիական ընկերութիւնները լոկ առևտրական հիմնարկութիւններ էին. նրանք չէին էլ մտածում հողեր ձեռք բերելու մասին, այլ աշխատում էին լաւ շահուել առևտրից և օգուտներ տալ բաժնետէրերին: Դիւպլէն իր Ընկերութիւնը դարձնում է մի պատերազմող, աշխարհակալ պետութիւն. նա տեղացի հընդիկներին զօրագնդեր է կազմում, կրթում է նրանց եւրօպական սիստէմով և ահագին հոշակ է ստանում Հնդկաստանում, դառնում է մի տեսակ թագաւոր: Սկսում են պատերազմներ, բայց դրանք շատ շուտով կորցնում են իրանց բուն նպատակը և դառնում են երկու եւրօպական ազգերի արիւնահեղ ընդհարումներ Հնդկաստանի հողի վրայ:

Անգլիական Ընկերութիւնը քնած չէր, թէև չունէր, ֆրանսիականի նման, նշանաւոր գործիչներ: Նա էլ դիմեց նոյն միջոցներին, նա էլ դարձաւ պատերազմող պետութիւն. և որովհետև միակ այդ երկու մեծ մարմիններն էին միմեանց արժանի, միմեանց համահաւասար մրցակիցներն ու ախոյեանները Հնդկաստանի առևտրական հրապարակում, ուստի նրանք էլ

յարձակուեցան իրար վրայ՝ համեզ որսից առիւծի բաժին ստանալու համար: 1743 թուականին Անգլիան էլ մտաւ այն պատերազմի մէջ, որ մղոււմ էր Եւրոպայում աւստրիական ժառանգութեան պատճառով. այդ պատերազմում նա Ֆրանսիայի հակառակորդն էր: Եւրոպայում տեղի ունեցող պատերազմը առիթ դարձաւ, որ Ֆրանսիական և անգլիական ընկերութիւններն էլ Հնդկաստանում իրար դէմ կռուեն: Եւ 1746 թուին Ֆրանսիացիները խլեցին Մադրասը անգլիացիների ձեռքից: Այստեղ յայտնի դարձաւ թէ ինչպէս են հայերը վերաբերուում անգլիացիներին: Մադրասում ապրում էր ջուղայեցի շատ նշանաւոր և շատ հարուստ վաճառական Պետրոս Ոսկանեանը: Միայն Մադրասում նա ունէր 33 տուն: Պետրոսը փախաւ քաղաքից և Ֆրանսիացիները քանդեցին նրա բոլոր տները, գրաւեցին նրա բոլոր գանձերն ու հարստութիւնները և տարան Պոնդիչէրի: Դիւալլէն մարդ ուղարկեց հայ վաճառականի մօտ, խոստացաւ վերադարձնել նրա բոլոր ստացուածքները, եթէ նա կ'անցնէ Ֆրանսիացիների կողմը: Բայց Ոսկանեանը մերժեց այդ առաջարկութիւնը: Քնչ հարստութիւն ունեւ, անգլիացիներին եւ ստացել, — պատասխանեց նա, — և պարտաւոր եմ համարում ինձ բոլորովին հաւատարիմ մնալ անգլիացիներին: Դրա հետ հպարտ մեծատունը խնդրում էր, որ իր գանձերը բաժանեն աղքատներին, «որովհետեւ, աւելացնում էր նա, չեմ կարծում որ Ֆրանսիական մեծահամբաւ պետութիւնը կարօտ լինի իմ ջնջին ստացուածքներին» *):

Անգլո-ֆրանսիական ընդհարումները երկար տևեցին Հնդկաստանում, յամառ էին, բազմաթիւ: Դիւալլէն շատ գեղեցիկ կերպով էր կազմել Հնդկաստանը նուաճելու ծրագիրը, բայց այդ բանը Ֆրանսիացիներին չէր տուած. անգլիական հանճարն էր, որ փոխ առաւ Ֆրանսիացիների միտքը, առաջ տարաւ և գլուխ հանեց նրան: Անգլիական Ընկերութիւնն էլ ունեցաւ իր հանճարեղ զօրավարը. դա լօրդ Կլայվն էր, որ անգլիական ղեկի փառքը տարածեց Հնդկաստանի բոլոր անկիւններում և կատարեալ յաղթանակ պարգևեց անգլիացիներին: Ֆրանսիացիները, Դիւալլէի հեռանալուց յետոյ, ստիպուած էին տեղի տալ իրանց հզօր ախոյեանին. հետզհետէ նրանք կորցրին իրանց բոլոր կալուածները, այնպէս որ XVIII դարի 60-ական թուականներին Ֆրանսիական տիրապետութիւնը Հնդկաստանում համարեա թէ ոչնչացաւ, ասպարէզը թողնելով միայն անգլիացիներին: Բայց Ֆրանսիացիների հեռանալը չէր նշանակում թէ անգլիացիները

*) Պատմ. Նոր-Ջուլայու, I, եր. 134.

առանց որ և դժուարութեան տիրացան Հնդկաստանին: Ոչ, դա միայն մի քայլ էր, իսկ վերջնական նպատակին հասնելու համար դեռ երկար ճանապարհ կար և այդ ճանապարհը Անգլիական Լեկերութիւնը անցաւ երկար տարիների ընթացքում, մինչև XIX դարի կէսը: Տեղացի բազմաթիւ իշխողներին, աւաղակային ցեղերը կամ գէնքի ոյժով կամ ոսկով նուաճելու մի ճանապարհ էր դա:

Այդ անվերջ պատերազմներից միայն մէկը կը յիշատակենք մենք: 1763 թուականին անգլիացիները ստիպուած եղան գէնք գործ ածել Միր-Կասըմի դէմ, որին իրանք էին նշանակել հարուստ Բենգալիայի տէր: Միր-Կասըմը, զգուշելով անգլիացիների հարստահարութիւններից, զօրքեր հանեց նրանց դէմ և մի շարք պատերազմներ սկսեց, որոնք մղուած էին մեծ հմտութեամբ և յամառութեամբ: Մեզ համար հետաքրքրականն այն է, որ Միր-Կասըմի բանակի հրամանատարը մի հայ էր, Գօրգի կամ Գրիգոր-խան անուանով, որ խելացի և կտրիճ զինուորականի համբաւ էր վայելում: Յայտնի է և նրա եղբօր անունը— Պետրոս, որին նա մեծ փառքի հասցրեց: Աւելի հետաքրքրական է այն, որ Միր-Կասըմի բանակում կար և հայ զօրախումբ: Բացի Գրիգոր-խանից, այդտեղ կային և երկու հայ զօրավարներ՝ Մարգար և Յարութիւն. սրանք իրանց քաջութեամբ մեծ անուն հանեցին և երկար ժամանակ աջողութեամբ զիմազրում էին անգլիացիներին: Բայց վերջը, ինչպէս երևում է, անգլիացիների կողմնակից դարձան, դաւաճանեցին Միր-Կասըմին ու Բենգալիան անգլիացիների ձեռքում թողեցին: Այդ արարմունքի համար նրանք մեծ պատիժ կրեցին. բացի վատ անուն ժառանգելուց, կորցրին իրանց հարստութիւնն էլ, փառքն էլ *): Այսպէս ահա, Հնդկաստանում մենք բացի շահով ու բեռներով հռչակուած հայերից տեսնում ենք և այնպիսիներին, որոնք փառք ու հարստութիւն նուաճել էին զինուորի հուժկու բազուկով և զօրավարի ընդունակութիւններով:

Հնդկաստանի այս խառնաշփոթ ժամանակներն էին, երբ Զուղայից փախչողների հոսանքը, առժամանակ կանդ առնելով Բասրայում, անցնում էր Հինդուսի և Գանգէսի ափերը: Այդ հոսանքը գնում էր ստուարացնելու հնդկահայ գաղթականութիւնը, գնում էր մի նոր ու ճոխ հայրենիք կազմելու:

Լ Է Օ

(Եր ԵԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)

*) Պ. ձարեան—Վսկրսնք պատմութեան Աղգաց, Վենետիկ, 1846, էր. 937.